

Examen HAVO 2009

tijdvak 1
dinsdag 19 mei
9.00 - 11.30 uur

tekenen, handvaardigheid, textiele vormgeving

tevens oud programma

tekenen, handenarbeid, textiele werkvormen

Bij dit examen hoort een bijlage.

Dit examen bestaat uit 36 vragen.

Voor dit examen zijn maximaal 75 punten te behalen.

Voor elk vraagnummer staat hoeveel punten met een goed antwoord behaald kunnen worden.

Geef niet meer antwoorden (redenen, voorbeelden e.d.) dan er worden gevraagd. Als er bijvoorbeeld twee redenen worden gevraagd en je geeft meer dan twee redenen, dan worden alleen de eerste twee in de beoordeling meegeteld.

Architectuur

Vragen bij afbeelding 1 tot en met 8

Het tijdschrift *Wendingen* was een maandblad over architectuur en vormgeving dat tussen 1918 en 1932 werd uitgegeven. Op afbeelding 1 zie je het augustusnummer uit 1924, gewijd aan het werk van de Nederlandse architect W.M. Dudok. Hij ontwierp onder meer het raadhuis (gemeentehuis) van Hilversum dat je ziet op afbeelding 2 en op figuur 1 hieronder.

figuur 1

Dudok ontwierp zelf het omslag van het augustusnummer op afbeelding 1. Hij gebruikte zijn raadhuis als uitgangspunt. De manier waarop de tekst is geordend is te vergelijken met de opbouw van het raadhuis.

2p 1 Noem twee kenmerken van de compositie van de tekst waarvoor dat geldt.

De tekst op afbeelding 1 is in eerste instantie moeilijk te lezen. Onder in beeld staat de naam *Wendingen*, rechtsonder in de hoek staat het jaartal 1924. Rechtsboven staat **raadhuisontwerp** en daaronder **uitgevoerde werken van architect WM Dudok**.

Bekijk afbeelding 1.

De leesbaarheid van de letters is opgeofferd aan een decoratief totaalbeeld.

2p 2 Noem twee oorzaken waardoor het totaalbeeld decoratief is geworden.

Toen Dudok zijn ontwerp voor het gemeentehuis in 1924 presenteerde, vond de burgemeester van Hilversum “dat het meer op een fort leek dan op een raadhuis”. Het duurde dan ook een hele tijd voor de gemeenteraad het ontwerp goedkeurde. Blijkbaar vond men het niet geschikt voor een raadhuis.

Bekijk figuur 1 op de pagina hiervoor en afbeelding 2.

1p **3** Leg uit waarom dit gebouw destijds ongebruikelijk was voor een raadhuis.

Op afbeelding 3 zie je de gevel van een drukkerij in Ede. Het gebouw is in 1997 ontworpen door architectenbureau Neutelings-Riedijk. Op afbeelding 4 zie je de entree met de initialen Vd van Veenman drukkers.

De letters op de gevel vormen samen een gedicht:

*Alle dagen zijn hetzelfde maar anders gekleed
't is een en dezelfde dag die zich steeds weer*

*aan onze ogen onttrekt door andere tinten
een slim gekozen lichtval gewaden sluiers*

*kou zonneschijn regen en wind allemaal
afleidingen van die ene dag die ons*

*steeds weer ontgaat
die we net niet zien*

K. Schippers 1996

Bekijk afbeelding 3 en 4.

Het gedicht is een aantal keren om het gebouw ‘gewikkeld’. Het is moeilijk om het als een doorlopende tekst te lezen.

3p **4** Noem drie oorzaken waarom het gedicht moeilijk leesbaar is.

Vormgever Karel Martens ontwierp de belettering. Hij besloot om de hele bovenbouw van de drukkerij gelijkmatig te bedekken met de dichtregels.

2p **5** Noem twee problemen die de vormgever moest oplossen om dat te bereiken. Geef ook aan hoe hij deze problemen heeft opgelost.

De letters van Martens verschillen van de letters van *Wendingen*.

Bekijk afbeelding 3 en 4.

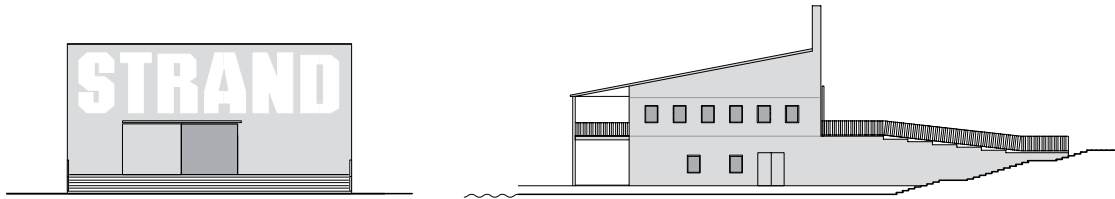
2p **6** Noem drie karakteristieke kenmerken van het lettertype dat Martens hier gebruikt.

De drukkerij staat op een industrieterrein aan een drukke weg. Het gevelontwerp kan worden opgevat als effectief reclamemiddel voor het bedrijf.

2p **7** Leg dit uit aan de hand van twee argumenten.

Op afbeelding 5 tot en met 8 zie je een strandpaviljoen dat 's zomers aan de Maas in Rotterdam wordt opgebouwd. Achter het gebouw is een kunstmatig strand aangelegd, waar je alleen via het paviljoen kunt komen. Het paviljoen bevat een café en een snackbar. Het is in 2007 ontworpen door drie jonge Nederlandse architecten die samenwerken onder de naam Monadnock.

figuur 2

Bekijk afbeelding 5 en 6 en figuur 2 hierboven.

Het paviljoen heeft een opvallende trap. Deze trap versterkt bij bezoekers de beleving van 'naar het strand gaan'.

2p **8** Leg dit uit.

In 1972 schreef de Amerikaanse architect Robert Venturi het boek *Learning from Las Vegas*. Deze stad is volgens hem niet opgebouwd uit steen en beton, maar uit licht en verleiding. Op figuur 3 hieronder zie je een stukje Las Vegas.

figuur 3

Venturi vindt dat gebouwen geen opvallende architectonische constructies meer hoeven te zijn. Het gaat er in de eerste plaats om dat ze ons verleiden om naar binnen te komen.

Je zou kunnen zeggen dat het strandpaviljoen van Monadnock hieraan voldoet: het gebouw is helemaal gericht op deze verleiding.

2p **9** Leg dit uit aan de hand van twee argumenten.

Teksten over de liefde

Vragen bij afbeelding 9 tot en met 14

Op afbeelding 9 zie je de beginletter of initiaal van het *Hooglied* uit een handschrift uit de twaalfde eeuw. Het *Hooglied* is een bijbels gedicht waarin de liefde tussen een bruid en een bruidegom bezongen wordt.

Bekijk afbeelding 9.

In de letter O van de zin *Osculetur me osculo oris sui* (*Kuste hij me maar, met een kus van zijn mond*) is een liefdespaar afgebeeld. Dat is te zien aan de manier waarop het paar in beeld is gebracht.

2p **10** Noem drie manieren waarop de liefde wordt benadrukt in de voorstelling.

Het liefdespaar symboliseert het verbond tussen Christus en de Kerk, die vaak als vrouw wordt voorgesteld.

Bekijk afbeelding 9.

2p **11** Noem twee symbolen die met Christus in verband gebracht kunnen worden. Geef ook aan wat ze betekenen.

In de vroege middeleeuwen werden handschriften uitsluitend vervaardigd in kloosters.

1p **12** Verklaar waarom dat alleen in kloosters gebeurde.

Op afbeelding 10 zie je een S als initiaal van een liefdeslied uit een Frans handschrift uit de late dertiende eeuw. Op afbeelding 11 zie je het hele lied.

Het handschrift op afbeelding 9 is romaans. Het handschrift op afbeelding 10 en 11 wordt tot de gotiek gerekend. Dat is onder meer te zien aan de manier waarop ruimte wordt gesuggereerd binnen de initialen.

Bekijk afbeelding 9 en 10.

4p **13** Noem van elke afbeelding twee aspecten van de ruimteweergave die kenmerkend zijn voor de betreffende stijl.

Op afbeelding 12 zie je een bladzijde uit een boek dat in 1896 werd ontworpen door William Morris. Deze Engelse kunstenaar had een eigen drukkerij. Hij gaf het werk van de middeleeuwse dichter Chaucer opnieuw uit en afbeelding 12 toont een van diens gedichten. Edward Burne-Jones maakte de illustratie, Morris zelf ontwierp de randen van het blad.

Vergelijk afbeelding 12 met afbeelding 9 en 11.

Morris liet zich inspireren door middeleeuwse handschriften. Zijn drukletters lijken bijvoorbeeld op de handgeschreven middeleeuwse letters.

- 2p **14** Noem nog drie aspecten van afbeelding 12 waaruit je kunt afleiden dat Morris zich door dit soort handschriften liet inspireren.

Morris was mede-oprichter van de Arts&Crafts-beweging die in het midden van de negentiende eeuw ontstond. De vormgevers die zich bij deze beweging aansloten wilden mooie, ambachtelijke producten maken van hoge kwaliteit, zoals dat in de middeleeuwen gebeurde.

- 2p **15** Verklaar waarom in die tijd dit soort idealen opkwamen.

Op afbeelding 13 zie je een olieverfschilderij uit 1963 van de Amerikaan Roy Lichtenstein. De titel is *Hopeless* en de tekst luidt: "Zo had het moeten beginnen, maar het is hopeloos."

De kunstenaar baseerde dit werk op een stripverhaal. Dat is bijvoorbeeld te zien aan de tekstballon.

Bekijk afbeelding 13.

- 3p **16** Noem nog vier aspecten van de vormgeving die doen denken aan een stripverhaal.

- 3p **17** Tot welke stijl wordt het werk van Lichtenstein gerekend? Motiveer je antwoord aan de hand van twee kenmerken die te zien zijn op afbeelding 13.

Op afbeelding 14 zie je *You forgot to kiss my soul* uit 2001 van de Engelse kunstenaar Tracey Emin. Het werk is van neonbuizen gemaakt.

Net als *Hopeless* gaat dit werk over de pijn die liefde kan veroorzaken. Maar Emin verbeeldt die pijn heel anders dan Lichtenstein.

- 2p **18** Bespreek dit verschil aan de hand van de manier waarop in beide werken de pijn is verbeeld.

Emin maakt haar eigen leven tot onderwerp van haar kunst en daarmee wordt iets wat intiem is openbaar.

Bekijk afbeelding 14.

- 2p **19** Leg uit in welk opzicht vormgeving en materiaal het intieme en/of het openbare van dit werk versterken.

Zinnen

Vragen bij afbeelding 15 tot en met 20

In het begin van de twintigste eeuw onderzoeken kunstenaars de grenzen van de verschillende kunstdisciplines. In de beeldende kunst gaan ze bijvoorbeeld taal gebruiken. En in de poëzie, de dichtkunst, wordt geëxperimenteerd met de vormgeving van de tekst.

Op afbeelding 15 zie je het gedicht *Ruiter* van I.K. Bonset uit 1916. Het heeft een opvallende vormgeving. Bonset gebruikt bijvoorbeeld verschillende formaten letters.

3p **20** Noem nog vier andere opvallende kenmerken van de vormgeving van de tekst.

Bonset noemt zijn gedichten 'klankbeelden'. De typografie dwingt je om het op een bepaalde manier te lezen of voor te dragen. Een grotere spatie nodigt bijvoorbeeld uit tot een langere pauze.

2p **21** Noem nog twee manieren waarop Bonset de manier van (voor)lezen bepaalt.

De inhoud van het gedicht kan worden opgevat als een verhaal met personage(s), omgeving en een tijdsverloop.

3p **22** Leg uit welk verhaal hier wordt gesuggereerd.
Betrek de drie bovengenoemde aspecten in je antwoord.

Na de Tweede Wereldoorlog blijft taal een belangrijke rol spelen in de beeldende kunst. Op afbeelding 16 zie je het werk *Violins Violence Silence*¹⁾, uit 1982 van de Amerikaan Bruce Nauman. Het is een van zijn zogenoemde 'neons'.

Als je de titel hardop leest, hoor je dat de klank van de woorden verwant is.

Bekijk afbeelding 16.

Nauman heeft de losse woorden gerangschikt tot één compositie.

2p **23** Leg uit hoe hij dat heeft gedaan.
Laat de kleuren buiten beschouwing.

Bekijk afbeelding 16.

De compositie van het werk kan in verband gebracht worden met de betekenis van de woorden.

2p **24** Leg dit uit aan de hand van de begrippen **rust** en **dynamiek**.

noot 1 violin: viool; violence: geweld; silence: stilte

Ook andere Amerikaanse kunstenaars onderzoeken de relatie tussen taal en beeldende kunst. Joseph Kosuth en Lawrence Weiner doen dat op een filosofische manier. Hun werk behoort tot de conceptuele kunst.

Op afbeelding 17 zie je *A four colour sentence*, een vier kleuren zin, van Kosuth uit 1965. Op afbeelding 18 zie je *Een liter groene industriële buitenlak tegen een bakstenen muur gegooid*. Weiner bedacht dit werk in 1968.

Bekijk afbeelding 18.

Dit werk van Weiner, dat hier op een museumwand te zien is, kun je op allerlei verschillende plaatsen in steeds andere materialen of uitvoeringen tegenkomen.

1p **25** Leg uit waarom dit kenmerkend is voor conceptuele kunst.

Bekijk afbeelding 17 en 18.

Weiners zin is veel langer dan die van Kosuth op afbeelding 17. Maar dat is niet het belangrijkste verschil tussen deze twee kunstwerken. De kunstenaars doen in feite verschillende dingen.

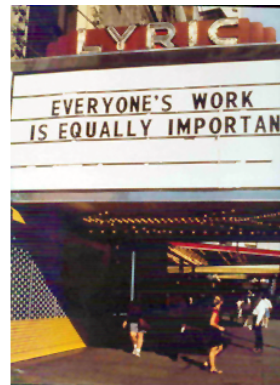
2p **26** Leg uit wat het inhoudelijke verschil is tussen het werk op afbeelding 17 en het werk op afbeelding 18.

Op afbeelding 19 en op figuur 4 hieronder zie je teksten van de Amerikaanse kunstenaar Jenny Holzer. Het zijn werken uit de serie 'alledaagse waarheden' die in verschillende steden te zien waren aan het eind van de jaren tachtig.

figuur 4

Martelen is barbaars

Ieders werk is even belangrijk

Holzer maakt geëngageerde kunst. Ze dwingt de beschouwer tot maatschappelijke betrokkenheid en probeert zoveel mogelijk mensen te bereiken. Dat kun je afleiden uit de **locaties** die ze kiest en uit de **vormgeving** die ze hanteert.

2p **27** Geef voor beide aspecten aan hoe ze bijdragen aan een groot bereik.

Sinds 2002 nodigt de Amerikaanse kunstenaar Miranda July (samen met Harrell Fletcher) bezoekers van haar website uit om creatieve opdrachten uit te voeren. Ze krijgt duizenden reacties. Op afbeelding 20 zie je enkele ingezonden resultaten van de volgende opdracht:

Maak een aanmoedigingsslinger.

Denk aan iets wat je vaak zegt om jezelf moed in te spreken. Iets als: Alles komt goed. Of: Luister niet naar hen. Of: Het gaat wel over. Teken elke letter van de zin op een groot stuk papier of stof. Elke letter op een apart vel. Maak er blokletters van, zodat je ze kunt uitknippen. Knip ze uit. Plak ze op een nieuw stuk papier of stof van een contrasterende kleur. Plak dan de randen van alle vellen aan elkaar zodat je een slinger krijgt. Hang de slinger op een plaats waar jij of iemand anders wat aanmoediging nodig kan hebben.

Bekijk afbeelding 20.

Het project kan als kunstwerk van July beschouwd worden. Maar je zou ook kunnen zeggen dat de individuele **inzenders** de kunstenaars zijn.

- 2p **28** Geef een argument dat deze laatste bewering ondersteunt. Geef daarna een tegenargument.

De website van Miranda July heet LTYLM, *Learning To Love You More*. Via deze site geeft de kunstenaar vorm aan haar ideeën. Dat levert een nieuw soort geëngageerde kunst op, anders dan die van Jenny Holzer.

- 2p **29** Leg uit in welk opzicht het project van July vernieuwend is in vergelijking met Holzer. Betrek twee verschillen in je antwoord.

Woorden in de openbare ruimte

Vragen bij afbeelding 21 tot en met 26

Op afbeelding 21 en 22 zie je een beeld uit 1994 van de Nederlandse kunstenaar Marc Ruygrok. De bol is hol en van (rood)koper gemaakt. Hij kan naar links en naar rechts draaien.

Bekijk afbeelding 21.

Het woord HIER geeft, in combinatie met de bol die kan draaien, betekenis aan het beeld.

- 2p **30** Leg uit welke betekenis door deze combinatie wordt opgeroepen.

Bekijk afbeelding 21 en 22.

Het beeld is hier op twee verschillende locaties gefotografeerd: aan het water en bij de ingang van een museum. Kunstwerken gaan een relatie aan met hun omgeving: het beeld beïnvloedt de omgeving, maar de omgeving heeft ook gevolgen voor de manier waarop het beeld wordt ervaren.

- 2p **31** Geef aan welke invloed de verschillende locaties hebben op de manier waarop de beschouwer het beeld ervaart.

Op afbeelding 23 en 24 zie je *The free stamp* uit 1991 van de kunstenaars Claes Oldenburg en Coosje van Bruggen. Het is een stempel met de tekst FREE, wat niet alleen 'vrij' betekent, maar ook 'gratis'.

Het beeld staat in een plantsoen in een Amerikaanse stad. Het verrast de nietsvermoedende wandelaar die in een park een ander soort beelden zou verwachten.

- 2p **32** Leg aan de hand van twee aspecten uit waarom dit beeld een vervreemdende werking heeft.

Het beeld ligt voor het gemeentehuis. Hoewel het niet speciaal voor deze locatie gemaakt is, gaat het toch een relatie aan met deze plek. Het krijgt daardoor een speciale betekenis.

- 2p **33** Leg uit welke betekenis het beeld hier krijgt.
Betrek zowel de stempel als het woord in je antwoord.

Op afbeelding 25 en 26 zie je aanzichten van een transformatorhuisje aan een plein in Amsterdam-West. Kunstenaar Martijn Sandberg maakte hiervoor een werk op aluminium panelen met letters van reflecterend materiaal.

Transformatorhuisjes staan in woonwijken en vallen meestal niet op. In deze gebouwtjes wordt hoogspanning omgezet naar een lagere spanning van 220 volt, zoals die in huishoudens wordt gebruikt.

- 1p **34** Sandberg bekleedde het gebouw met de kreet 'Power¹⁾ to the people'.
Brend de inhoud van deze tekst in verband met de functie van transformatorhuisje.

Sandberg bedacht een lettertype dat volgens een bepaald principe is opgebouwd.

Bekijk afbeelding 25 en 26.

- 2p **35** Geef aan welk principe hij heeft gehanteerd.
Geef daarna aan welk effect daardoor ontstaat.

noot 1 power: macht, kracht, energie, invloed enzovoort

'Power to the people' is ook een politieke kreet, een uiting van opstand tegen de gevestigde orde: geef de macht aan het volk!

Bekijk afbeelding 25 en 26.

De **vormgeving** van het kunstwerk versterkt de inhoud van de tekst. Het maakt daarbij niet uit of je de tekst opvat als politieke leus of als een verwijzing naar een transformatorhuisje.

2p **36** Geef voor elk van beide betekenissen aan hoe de vormgeving de tekst versterkt.

Bronvermelding

Een opsomming van de in dit examen gebruikte bronnen, zoals teksten en afbeeldingen, is te vinden in het bij dit examen behorende correctievoorschrift, dat na afloop van het examen wordt gepubliceerd.